

Philip Zimbardo
Luciferův efekt
Jak se z dobrých lidí
stávají lidé zlí

Zimbardo, Philip G.
Luciferův efekt. Jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí / Philip
Zimbardo. – Vyd. 1. – Praha : Academia, 2014. – 625 s. –
(Společnost; sv. 3)
Přeloženo z angličtiny
ISBN 978-80-200-2346-9 (brož.)

111.84 * 159.9 * 179.8 * 616.89-008.444.9 * 316.624 *
159.923-021.411 * 159.923.5 * 159.9.07 * 343.95

- dobro a zlo – psychologické aspekty

- krutost

- násilí

- lidská přirozenost

- sebeovládání

- experimentální psychologie

- forenzní psychologie

- studie

159.9 - Psychologie [17]

Recenzoval: Mgr. et Mgr. Jan Šerek, Ph.D.

COPYRIGHT © 2007 BY PHILIP G. ZIMBARDO, INC. ALL RIGHTS RESERVED.

TRANSLATION © RADEK KAŠPAR, MARIKA KRÁLÍKOVÁ, 2014

PAGE 26 ILLUSTRATION: M. C. ESCHER'S „CIRCLE LIMIT IV“ © 2013 THE M. C. ESCHER COMPANY-THE NEDERLANDS.

ALL RIGHTS RESERVED. WWW.MCESCHER.COM

ISBN 978-80-200-2346-9

Obsah

Předmluva 11

Úvod 13

Poděkování 19

Seznam ilustrací 22

I—Psychologie zla: změny charakteru člověka pod tlakem okolností 25

II—Překvapivá nedělní zatčení 49

III—Nechť začnou nedělní potupné rituály 71

IV—Pondělní vzpoura vězňů 91

V—Úterní dvojnásobný problém: návštěvníci a vzbouřenci 117

VI—Středa se vymyká kontrole 141

VII—Moc podmíněného propuštění 173

VIII—Čtvrteční konfrontace s realitou 199

IX—Páteční sbohem 221

X—Význam a poselství Stanfordského vězeňského experimentu:

alchymie transformace charakteru 245

XI—Stanfordský vězeňský experiment: etika a rozšíření 281

XII—Zkoumání sociální dynamiky: moc, konformita a poslušnost 313

XIII—Zkoumání sociální dynamiky: deindividualizace,

dehumanizace a zlo nečinnosti 357

XIV—Zneužívání a mučení ve věznicích Abú Ghrajb:

pochopení a zosobnění jejich hrůz 387

XV—Systém postaven před soud: spoluvina velení 449

XVI—Odolávání situačním vlivům a oslava hrdinství 519

Poznámky 567

Rejstřík 611

Od chvíle, kdy byl *Luciferův efekt* na konci března roku 2007 vydán, jsem poskytl více než stovku rozhovorů v médiích a přednášek na vysokých školách a konferencích, přečetl si mnoho recenzí mé knihy a reagoval na četné odezvy čtenářů. Při tom jsem se dozvěděl, že o mých názorech existují některé mylné představy, které se zde pokusím uvést na pravou míru. Navíc mám pár nových nápadů, kterým se chci krátce věnovat, ještě než začnete číst.

Především jde o to, co je to Luciferův efekt. Představuje mnoho odlišných, přitom však spolu souvisejících věcí. Původně se jedná o příběh vesmírné transformace nejoblíbenějšího božského anděla Lucifera, známého také jako „Jitřní hvězda“, v Satana, ďábla, protože se dopustil dvojího hříchu – neposlušnosti vůči Bohu a pýchy („jež předchází pád“). Podle starověkého Písma svatého Bůh stvořil peklo jako místo, kde jsou přijímáni všichni padlí andělé a ty lidské bytosti, které později podlehnou jejich pokušení.

To je nejextrémnější oblouk transformace, jaký si lze představit, a tak vymezuje kontext pro mé zkoumání méně významných lidských proměn, při nichž se dobří, obyčejní lidé, žádní andělé, proměňují v pachatele zla v reakci na ničivý vliv mocných situačních sil. Tyto síly, které působí v mnoha běžných behaviorálních souvislostech, s větší pravděpodobností naruší naši obvyklou dobrou podstatu tím, že nás nutí zapojit se do deviantního, destruktivního nebo zlého chování, jestliže se vyskytneme v novém a neznámém prostředí. Uvážneme-li v nich, naše obvyklé způsoby myšlení, cítění a jednání už nejsou schopny udržet morální kompas, který nám v minulosti spolehlivě ukazoval cestu.

Vznáším námitky proti tradičnímu zaměření na vnitřní podstatu jedince, dispozice, osobnostní rysy a charakter jako na primární a často jediný terč při snaze o pochopení lidského selhání. Namísto toho tvrdím, že i když se většina lidí po většinu času chová slušně, mohou být snadno svedeni k tomu, aby se zapojili do něčeho, co by za normálních okolností kvalifikovali jako čin jim naprosto cizí, asociální a destruktivní. Toto svádění zlem nebo zasvěcení do zla lze pochopit, když připustíme, že většina aktérů nejsou osamělé postavy přednášející improvizované monology na prázdném jevišti života. Spíše jsou často součástí ansámblu nejruznějších herců na scéně s rozličnými rekvizitami a měnícími se kostýmy, scénáři a jevištními

pokyny od producentů a režisérů. Společně utvářejí situační faktory a je nutné si uvědomit, jaký mají vliv na změnu chování. Uznáme-li vliv těch, kteří stojí mimo jeviště, v zákulisí, a kteří jsou v každé hře strůjci lidského dramatu, vneseme do naší analýzy systémové prvky. Luciferův efekt je tudíž výzvou k triadické analýze lidského jednání se snahou o pochopení toho, co jednotliví aktéři vnášejí do svého prostředí, jaké situační síly tito aktéři probouzejí a jak systémové síly vytvářejí a udržují situace.

Většina institucí ve společnostech, které podporují *individualistické* zaměření, vzdvihuje jednotlivce jako hříšníka, provinilce, choromyslného nebo iracionálního. Programy, které to mají změnit, se drží ozdravného modelu zaměřujícího se pouze na individuální úroveň reintegrace, na terapeutickou reedukaci a léčebné procedury, či na tresty a popravu. Všechny tyto programy jsou odsouzeny k nezdaru, pokud je hlavním kauzálním činitelem situace nebo systém, a nikoliv jedinec. Luciferův efekt vyžaduje dvojí změnu paradigmatu. Musíme přijmout takový model veřejného zdraví k prevenci zla, násilí, domácího násilí, šikanování, předsudků a dalších činů, který označí šířitele společenských chorob, aby bylo možné se proti nim chránit, a který se nezabývá pouze individuální úrovní. Druhá změna paradigmatu je zaměřena na právní teorii, která by měla znovu zvážit rozsah, v jakém musí být mocné situační a systémové faktory častěji brány v úvahu při zmírňování trestů.

Ačkoli velká část této knihy podrobně popisuje, jak snadné je pro obyčejné lidi zapojit se do zlého jednání nebo být pasivně lhostejný k utrpení druhých, její hlubší poselství je pozitivní. Jestliže pochopíme podstatu zla, pak budeme všichni lépe schopni zlo odhalit, čelit mu, vzepít se mu a zvítězit nad ním. Tím, že získáme „čich na zlo“, budujeme si zároveň silnou odolnost vůči negativnímu přenastavení našeho morálního kompasu. V tomto smyslu je Luciferův efekt oslavou schopnosti člověka volit laskavost namísto krutosti, starostlivost namísto lhostejnosti, tvořivost namísto pustošení a hrdinství namísto podlosti. Pro mě je nejdůležitější část cesty, na kterou se chystáte vydat, až na samém konci. Kapitola šestnáctá vás nejprve vyzývá, abyste zvážili základní strategie, jak odolávat nežádoucím sociálním vlivům a jak aktivně odporovat sociálnímu pokušení, jemuž pravidelně čelíte. Pak zavádí pojem obyčejní nebo civilní hrdinové, zve vás, abyste se připojili k této rostoucí skupině občanů, kteří jednají jménem ostatních, když jiní páchají zlo nebo nedělají nic, aby ho zastavili. Navrhují stejný situační náhled na hrdinství jako na zlo: velmi podobná situace, která v některých z nás může vyvolat *nepřátelské představy* a zlo, může v jiných vzbudit *představy hrdinské*. Mým novým posláním je podporovat toto pojetí, které učí lidi, a obzvláště naše děti, aby o sobě přemýšleli jako o „hrdinech v očekávání“, aby byli připraveni provést hrdinský skutek v konkrétní situaci, která může nastat v jejich životě pouze jednou.

Nyní je čas vydat se na cestu do zvláštního nitra temnoty.

Jak říkají Italové, *andiamo!*

9. listopadu 2007

Úvod

Bylo by krásné říci, že jsem na této knize pracoval s láskou. Během dvou let, kdy jsem ji psal, ovšem takový okamžik nenastal ani jednou. V první řadě bylo emocionálně vypjaté prohlížet si všechny videozáznamy ze Stanfordského vězeňského experimentu a pročitat pořízené přepisy. Čas mě milosrdně zbavil vzpomínek na kreativitu dozorců při páchání zla, na míru utrpení, které mnozí vězni prožili, a také na rozsah mé pasivity, s níž jsem nechal trýznění pokračovat opravdu dlouho a dopustil se zla v podobě nečinnosti.

Také jsem už zapomněl, že první část této knihy byla ve skutečnosti napsána již před třiceti lety v rámci smlouvy s jiným nakladatelem. Chvilí potom, co jsem se do psaní pustil, jsem ale musel všeho nechat. Ještě jsem nebyl připraven podělit se o zážitky, které byly tak čerstvé. Jsem rád, že jsem tenkrát ve psaní nepokračoval za každou cenu, protože ten správný čas nastal až teď. Jsem moudřejší a dokážu nahlédnout složitě věci ze zralejšího pohledu. Navíc našim zkušenostem z průběhu Stanfordského vězeňského experimentu dodaly vyšší hodnotu paralely se zneužíváním ve vězení v Abú Ghrajbu. Tak více vyplavalo na povrch, jaká dynamika psychických dějů se může podílet na příšerném týrání ve skutečném vězení.

Druhou emočně vyčerpávající překážkou psaní byla moje osobní úloha při zkoumání zneužívání a mučení ve vězení v Abú Ghrajbu. Jako expertní svědek pro jednoho z dozorců vojenské policie jsem se ze sociálního psychologa změnil v investigativního reportéra. Snažil jsem se zjistit všechny detaily ze života tohoto mladého muže. Všechno jsme probírali během namáhavých rozhovorů, sledoval jsem jeho komunikaci s rodinou a přečetl jeho korespondenci, abych si ověřil jeho zkušenosti z práce v nápravných zařízeních i v armádě. Zkoumal jsem také jeho vztahy s dalšími vojenskými zaměstnanci, již pracovali ve stejném žaláři. Dokázal jsem se vcítit do jeho postavení, když sloužil v sektoru 1A od čtyř odpoledne do čtyř hodin ráno každou noc čtyřicetkrát po sobě.

Protože jsem v průběhu jeho soudního procesu zastával funkci expertního svědka a svědčil o situačních vlivech, které mohly přispět k případům týrání, jichž se dopustil, měl jsem k dispozici veškerý materiál zahrnující stovky digitálně zpracovaných fotografií různých zvrhlostí. Byl to ošklivý a nepříjemný úkol. Navíc jsem dostal všechny zprávy od různých vojenských i civilních vyšetřovacích

výborů, které tehdy existovaly. Protože mi oznámili, že k soudu si nebudu moci donést žádné podrobné poznámky, musel jsem si zapamatovat co nejvíce rozhodujících bodů a závěrů z těchto materiálů. Kognitivní dřinu pak doplnilo silné emociální vypětí, když rotný Ivan „Chip“ Frederick dostal nemilosrdný trest a já jsem se stal neformálním psychologem jak pro něho, tak pro jeho ženu Marthu. Časem jsem se pro ně stal prostě „strýčkem Philem“.

Byl jsem dvojnásobně otrávený a naštvaný. V první řadě neochotou vojáků akceptovat některou z mnoha polehčujících okolností. Všechny jsem podrobně popsal a vysvětlil, jak mohly přímo ovlivnit Frederickovo hrubé zacházení s vězni. Věřil jsem, že jeho trest proto bude mírnější. Žalobce a soudce ovšem zcela odmítli představu, že chování jedince ovlivňují situační síly. Ke všemu přistupovali se standardním konceptem selhání jedince, který je v naší kultuře tak rozšířený. Vina je podle této teorie vždy otázkou „dispozic“ jedince, následkem toho, že rotný Chip Frederick se racionálně rozhodl pro cestu zla. Ještě více mě znepokojilo, že mnoho „nezávislých“ vyšetřujících zpráv jednoznačně svalovalo vinu za trýznění vězňů na obyčejné důstojníky a jejich nefungující vedení či řízení na dálku. Tyto zprávy, sestavené pod kontrolou generálů nebo bývalých vysoce postavených státních činitelů, objasňovaly celý případ tak, že vojenské či civilní velitelské schéma vytvořilo „děravý sud“, v němž se skupina dobrých vojáků postupně přeměnila ve „shnilá jablka“.

Kdybych tuto knihu napsal krátce po skončení Stanfordského vězeňského experimentu, spokojil bych se s popisem příkladů, kdy se situační vlivy ukázaly v různých kontextech při formování našeho chování mocnější, než jsme mohli předpokládat nebo si přiznat. Zapomněl bych ovšem vše posoudit z širšího úhlu a nezmínil bych se o silnějším činiteli schopném plodit dobro nebo zlo, o systému, složitém propletení sil, které vytvářejí situaci. Rozsáhlá škála studií z oblasti sociální psychologie potvrzuje fakt, že situační vlivy za určitých okolností triumfují nad silou jednotlivce. Na tyto důkazy se odvolávám v několika kapitolách. Většina psychologů ale není nakloněna zkoumání těchto hlubších zdrojů moci, které jsou zakotveny v politickém, ekonomickém, náboženském, historickém a kulturním kontextu dané situace a poskytují onomu dění legitimní nebo nelegitimní existenci. Pro plné pochopení dynamiky lidského chování je zapotřebí uvědomit si rozsah a hranice osobní moci, situační moci a systémové moci.

Změnit nežádoucí chování jedinců nebo skupin či mu zabránit vyžaduje pochopit, jaké silné stránky, přednosti i slabiny si do dané situace přinášejí. Pak je potřeba lépe vnímat složité působení situačních vlivů, které ovlivňují dané chování člověka. Pokud chceme potlačit nežádoucí reakce jedince, silnější účinek bude mít modifikace některých situačních vlivů nebo schopnost vyhnout se jim než nápravná opatření, jež spočívají ve změně lidí konfrontovaných s danou situací. Znamená to dát přednost modelu ochrany veřejného zdraví před klasickým medicínským přístupem léčby nemocí a poruch jedince. Dokud si ovšem nezačneme plně

uvědomovat sílu systému, který je bez výjimek ukrytý pod rouškou nenápadnosti, a neporozumíme zcela jeho specifickým pravidlům a směrnícím, bude změna chování vždy jen přechodná a posuny v působení situace jen iluzí. V celé této knize ale opakuji mantru, že snaha porozumět situačnímu a systémovému působení na chování jedince nesmí být omluvou či zproštěním odpovědnosti pro člověka, který se podílí na nemorálních, nezákonných či zlých činech.

Při přemýšlení, proč jsem většinu své profesionální dráhy věnoval zkoumání psychologie zla včetně násilí, anonymity, agrese, vandalismu, mučení a terorismu, musím také zvážit, jaké situační vlivy působily na mne. Vyrostl jsem v chudobě newyorského jižního Bronxu, ghettu, které formovalo můj pohled na život a moje priority. Přežít v městském ghettu znamená vytvořit si strategie „umění“ života na ulici. Člověk musí odhadnout, kdo má moc, kterou může využít proti vám či naopak na vaši podporu, musí vědět, komu se vyhnout a komu se vetřít do přízně. Nelze toho dosáhnout bez dešifrování jemných situačních náznaků, jež signalizují, kdy se někomu postavit a kdy se před ním ohnout. Vznikají oboustranné závazky a je nutno se rozhodnout, co je potřeba k proměně ze stoupence na vůdce.

V té době, ještě než do Bronxu přišel heroin a kokain, se lidé museli vyrovnat s chudobou, pro děti bez hraček a technologických vymožeností byl největším požehnáním parťák na hraní. Některé z těchto dětí se staly oběťmi nebo pachatelů zločinů; pár z nich, které jsem považoval za dobré lidi, spáchalo opravdu hrozná činy. Někdy bylo zřejmé, co zafungovalo jako spouštěcí faktor. Představte si například Donnyho, jehož otec ho při jakékoli známce neposlušnosti donutil vysvléknout se do naha a klečat ve vaně na rýži. Tento „otec-trýznitel“ se jindy choval kouzelně, zvláště pokud byly kolem dámy bydlící ve stejném činžáku. Donny, poškozený těmito traumatickými zážitky, skončil už jako teenager ve vězení. Další dítě si v Bronxu řešilo své frustrace stahováním koček z kůže zaživa. Když jsme se chtěli stát členy gangu, museli jsme na úvod něco ukrást, porvat se s jiným klukem, udělat něco odvážného nebo postrašit holky či židovské děti na cestě do synagogy. Nic z toho se nepovažovalo za zlý, dokonce ani špatný čin, šlo jenom o to, poslechnout vůdce gangu a podrobit se pravidlům členství.

Pro nás děti představovali moc systému velcí, zlí domovníci, kteří nás shodili ze schodů, a nemilosrdní majitelé domů, schopní ve spolupráci s úřady vystěhovat celou rodinu za neplacení nájmu na ulici. Stále ještě spoluprožívám tu veřejnou ostudu, kterou tito lidé zažili. Naším nejhorším nepřítelem ale byli policisté připravení se na nás vrhnout jako na kořist, když jsme hráli venku stickball (s násadou od smetáku jako pálkou a lehkým gumovým míčem). Bez jakéhokoli vysvětlení nám zabavili naše páčky a přinutili nás přestat si na ulici hrát. Protože v okruhu několika kilometrů od našeho bydliště žádné hřiště nebylo, měli jsme na hru jenom ulici, a i kdyby někoho trefil náš růžový gumový balon, nic by se mu nestalo. Pamatuji si, že jednou jsme si páčky ukryli před blížící se policií a policisté

si mě vybrali, abych kápnul božskou, kam jsme je dali. Když jsem to odmítl, jeden policajt mi pohrozil zatčením a ve chvíli, kdy se mě snažil natlačit do svého auta, jsem se prudce bouchl hlavou o dveře. Po tomto incidentu jsem nevěřil dospělým v uniformě, pokud mě nepřesvědčili o opaku.

S takovou výchovou a bez dohledu rodičů – tehdy se děti a rodiče na ulici nikdy nevyskytovali zároveň – není divu, kde se vzalo moje bádání nad povahou člověka, zvláště nad jejími temnějšími stránkami. Kniha *Luciferův efekt* ve mně klíčila mnoho let, od dětských dnů v ghettu až po moje formální psychologické vzdělání, a přivedla mě k touze ptát se na zásadní otázky a najít na ně pomocí empirických důkazů odpověď.

Struktura této knihy je poněkud neobvyklá. Začíná úvodní kapitolou, jež se zabývá tématem proměny charakteru člověka, změnou dobrých lidí, ba andělů, v lidi špatné, dokonce zlé či ďábelské. Objevují se tu základní otázky, jak dobře opravdu známe sami sebe, s jakou jistotou můžeme předvídat své chování v situacích, do kterých jsme se ještě nikdy nedostali. Dokážeme se, podobně jako oblíbený anděl boží Lucifer, nechat svést na cestu nepředstavitelného zla páchaného na druhých?

Část kapitol zabývajících se Stanfordským vězeňským experimentem plyne jako podrobný popis pečlivě provedené studie proměny jednotlivých univerzitních studentů v náhodně jim svěřených rolích vězňů nebo dozorců v našem modelovém vězení, které se stalo až příliš reálnou nápodobou skutečnosti. Události jsou v kapitolách představeny chronologicky jako film. Jsou vyprávěny v podobě osobního sdělení v přítomném čase s minimální psychologickou interpretací. Až ve chvíli, kdy je studie ukončena – museli jsme ji předčasně zastavit –, začneme uvažovat nad tím, co nám přinesla. V této části popíšeme a vysvětlíme, jaké důkazy o lidské povaze jsme získali, a dále rozpracujeme psychické procesy, jež se na jedné osobě lidí ve vězení podílely.

Jedním z rozhodujících závěrů Stanfordského vězeňského experimentu je skutečnost, že vše prostupující, i když nenápadná síla spouští situačních proměných dokáže potlačit vůli člověka vzdorovat. Tento závěr pak do hloubky zkoumám v dalších několika kapitolách, jež se zabývají tímto fenoménem v různých studiích z oblasti sociálních věd. Jsme svědky toho, jak různé skupiny účastníků výzkumu – ať jsou to univerzitní studenti nebo průměrní občané – se přizpůsobují, podrobují, poslušně plní rozkazy a okamžitě se nechávají přesvědčit ke způsobu jednání, které by bylo zcela mimo jejich představivost, pokud by se neocitli pod vlivem různých situačních tlaků. Mým cílem je nastínit dynamické psychické procesy schopné přeměnit dobré lidi v zločince. Patří mezi ně deindividualizace, poslušnost k autoritám, pasivní postoj vůči hrozbám, sebeospravedlňování a racionalizace. Dehumanizace je jedním z ústředních procesů při proměně běžného, normálního člověka v lhostejného, či dokonce bezohledného pachatele zla. Tento stav se dá přirovnat k šedému zákalu, zatemní normální myšlení člověka a posiluje

pocit, že ostatní jsou lidmi s menší hodnotou. Někteří jsou schopni v daný okamžik vnímat druhé jako nepřátele zasluhující trýznění, mučení a vyhlazení.

Když budeme mít k dispozici takovou skupinu analýz ohledně lidské povahy, zaměříme svoje úvahy na příčiny strašlivých případů zneužívání vězňů ve věznicích v Abú Ghrajbu v Iráku spáchané příslušníky americké vojenské policie. Předpoklad, že tyto nemorální skutky byly výsledkem sadistického chování několika ničemů v uniformách, takzvaných shnilých jablek, musíme odmítnout. Lze totiž vystopovat podobnosti objevující se v situačních vlivech a psychických procesech, jež fungovaly v iráckém vězení i v našem vězení na Stanfordské univerzitě. Je třeba prozkoumat podrobně místo, osobu a situaci, abychom mohli učinit závěry o faktorech podílejících se na vzniku zneužívání, které je dobře zdokumentováno na skupině odporových „památečních fotografií“ pořízených vojáky v průběhu trýznění vězňů.

Pak ale nastává čas zkoumat řetězec vysvětlení až do nejvyšších úrovní, od člověka přes situaci až k systému. Pokud se spolehnu na nejméně pět vyšetřovacích zpráv zkoumajících případy zneužívání a další důkazy od různých právních organizací a institucí, jež se zabývají lidskými právy, dovolím si stát se žalobcem a na lavici obžalovaných posadím celý systém. Když využiji možnosti našeho právního uspořádání, které nedovoluje soudit situace nebo systém za páchaní zločinů, a vždy hledá vinu v jednotlivci, pak vznáším obvinění proti skupině vyšších vojenských důstojníků a posléze na základě principu spoluviny velení proti skupině civilistů, kteří byli pověřeni řízením těchto operací v rámci Bushovy administrativy. Čtenář, jako člen poroty, rozhodne, jestli jsou důkazy natolik přesvědčivé, abychom nad obviněnými mohli vynést rozsudek vinen.

Tato poněkud bezútesná cesta do srdce a myslí temnot se v poslední kapitole úplně změní. Je čas si poslechnout i dobré zprávy o povaze člověka, o tom, co jsme my, lidé, schopni udělat, abychom odolali silám situace a systému. Ve všech uvedených výzkumech i v příkladech z reálného světa se vždy našli jedinci schopní vzdorovat, ti, kteří se nepodvolili pokušení. To, co jim pomohlo zachovat si odstup od zla, nebyla žádná vrozená magická dobrota, ale spíše pravděpodobně porozumění, často intuitivní, jak se psychicky a sociálně bránit. Nastíhují poté skupinu strategických a taktických kroků, které mohou komukoli pomoci stát se odolnějším vůči nežádoucím sociálním vlivům. Tyto rady jsou kombinací mých vlastních zkušeností a moudrosti mých kolegů z oblasti sociální psychologie, již jsou experty na metody ovlivňování a přesvědčování. (Tato část je doplněna a rozšířena na internetových stránkách této knihy www.lucifereffect.com.)

Na konec, když se většina vzdá a rebelů zůstane jen pomálu, lze rebely považovat za hrdiny připravené postavit se na odpor účinným silám směřujícím k vyhoštění, konformitě a poslušnosti. Máme tendenci uvažovat o hrdinech jako o zvláštní skupině jedinců, vyčnívajících nad běžné smrtelníky svými odvážnými činy a schopností obětovat svůj život. Poznáme, že takoví zvláštní lidé opravdu existují,

ale i v řadách hrdinů jsou výjimkou, několika málo individualitami připravenými takovou obět přinést. Je to například skupina lidí ochotných svůj život plně věnovat humanitárním otázkám. Většina těch, které označujeme za hrdiny, jsou hrdinové okamžiku, dané situace, ti, již dokážou jednat rozhodně ve chvíli, kdy je to potřeba. Cesta knihy *Luciferův efekt* proto končí šťastně, oslavou hrdinů všedního dne, kteří žijí mezi námi. Jako protiklad k „banalitě zla“, kdy i obyčejní lidé mohou být zodpovědní za ty nejhrůznější činy krutosti a ponižování svých bližních, stavím „banalitu hrdinství“. Ta rozvíjí příběhy obyčejných hrdinů, kteří se řídí příkazem služby ostatním, když přijde jejich čas. Když zazvoní zvony, oni vědí, že zvoní na poplach jim. Najdou v sobě ty nejlepší stránky lidské povahy, to, co je silnější než tlaky situace a systému, a jejich jednání slouží jako nezlomný znak síly lidské důstojnosti v boji se zlem.

Poděkování

Tato kniha by se při svém vzniku neobešla bez velké pomoci, od počátku až po její realizaci v této konečné podobě.

Empirický výzkum

Všechno to začalo plánováním, realizací a analýzou experimentu, který jsme uskutečnili na Stanfordově univerzitě už v srpnu 1971. Bezprostřední impulz pro tento výzkum vyšel z vysokoškolského ročníkového projektu na téma psychologie uvěznění, v jehož čele stál David Jaffe, který se později stal vrchním dozorcem v našem Stanfordském vězeňském experimentu. V rámci přípravy realizace experimentu, pro lepší pochopení mentality vězňů a vězeňského personálu a také pro zjištění zásadních znaků psychologické povahy vězeňské zkušenosti, jsem na Stanfordově univerzitě vedl kurzy letní školy, kde jsme se těmito tématy zabývali. Spolu se mnou vyučoval Andrew Carlo Prescott, který byl krátce předtím podmínečně propuštěn po řadě dlouhých trestů odnětí svobody v kalifornských věznicích. Carlo se stal neocenitelným konzultantem a dynamickým vedoucím našeho „výboru rozhodujícího o podmínečném propuštění“. Do všech fází realizace tohoto neobvyklého výzkumného projektu byli plně zapojeni i dva postgraduální studenti, William Curtis Banks a Craig Haney. Craig využil této zkušenosti jako odrazového můstku pro velmi úspěšnou kariéru v oblasti psychologie a práva a stal se předním obhájcem práv vězňů. Společně jsme napsali množství článků a kapitol na různá témata týkající se instituce věznic. Všem děkuji za jejich přínos této studii a jejím intelektuálním a praktickým dozvukům. Moje poděkování patří také všem studentům, kteří dobrovolně přijali tuto zkušenost, na kterou někteří z nich ani o desítky let později stále nemohou zapomenout. Jak jsem se též zmínil v textu, znovu se jim omlouvám za veškeré utrpení, kterému byli vystaveni během výzkumu i po něm.

Sekundární výzkum

Úkol zkompletovat archivní videonahrávky z vězeňského experimentu do DVD formátů, z nichž mohly být připraveny přepisy, připadl na dva výjimečné studenty Stanfordovy univerzity Seana Bruiche a Scotta Thompsona. Kromě toho, že Sean a Scott upozornili na významné epizody v těchto materiálech, pomohli také dát dohromady širokou škálu podkladů, které jsme shromáždili ohledně různých aspektů studie.

Tanya Zimbardová a Marissa Allenová byly nápomocny při organizaci a shromáždování rozsáhlých podkladů z novinových výstřižků, mých poznámek a nejruznějších článků. Tým dalších studentů ze Stanfordu, zejména Kieran O'Connor a Matt Estrada, zkušeně provedl kontrolu citované literatury. Matt také převedl audionahrávku mého rozhovoru s rotným Chipem Frederickem do srozumitelného strojového přepisu.

Cením si zpětné vazby od mých kolegů a také studentů ohledně různých kapitol první a druhé pracovní verze, patří k nim Adam Breckenridge, Stephen Behnke, Tom Blass, Rose McDermottová a Jason Weaver. Anthony Pratkanis a Cindy Wangová si zaslouží zvláštní poděkování za jejich pomoc s částí závěrečné kapitoly, která se zabývá odoláváním nežádoucímu ovlivňování, stejně jako Franco Zeno za jeho příspěvky k novým pohledům na psychologii hrdinství.

Moje pochopení vojenské situace v Abú Ghrajbě a dalších válečných scén těžší z moudrosti praporčíka Marciho Drewryho a plukovníka Larryho Jamese, který je také vojenským psychologem. Doug Bracewell mě neustále zásoboval užitečnými on-line zdroji informací o celé řadě témat souvisejících s problematikou, kterou se zabývám ve dvou kapitolách o Abú Ghrajbě. Gary Myers, právní zástupce rotného Fredericka, se nejenže tomuto případu věnoval delší dobu bez nároku na odměnu, ale také mi poskytl všechny podklady a informace, které jsem potřeboval, abych pochopil toto složité prostředí. Adam Zimbardo nabídl vnímavou analýzu sexuální povahy „památečních fotografií“, které byly výsledkem „zábavy a hrátek“ na noční směně v bloku 1A.

Při rozdělování mých díky patří jejich hlavní podíl Bobu Johnsonovi (kamarádovi a spoluautorovi naší učebnice úvodu do psychologie *Core Concepts*). Bob si přečetl celý rukopis a poskytl mi nesmírně cenné návrhy, jak ho vylepšit, stejně jako Sasha Lubomirsky, která pomáhala koordinovat Bobovy korektury s korekturami Rose Zimbardové. Rose je uznávaná profesorka anglické literatury, která zajistila, že každá věta této knihy funguje tak, jak má, aby předala své poselství běžným čtenářům. Děkuji oběma za to, že se této povinnosti ujali s takovou grácií a zdravým rozumem.

Děkuji také šéfredaktorovi nakladatelství Random House Willu Murphymu za jeho pečlivou přípravu k vydání, dovednost, kterou u mnoha editorů nenacházíme, a jeho statečný pokus o zredukování textu na základní témata. Lynn Ander-

sonová si jako redaktorka vedla obdivuhodně a prozíravě a spolu s Vincentem La Scalou dodala mým poselstvím ucelenost a srozumitelnost. John Brockman byl strážný anděl této knihy a její propagace.

A konečně po dvanácti a více hodinách nepřetržitého každodenního psaní připravoval moje rozbolavělé tělo na další nápor můj masér Gerry Huber z Healing Winds Massage v San Francisku a Ann Hollingsworthová z Gualala Sea Spa, když jsem pracoval ve svém úkrytu na Sea Ranch.

Rád bych, aby všichni zmínění pomocníci, má rodina, přátelé, kolegové a studenti, kteří mi umožnili převést myšlenky do slov, do rukopisu a do této knihy, přijali mé nejhlubší díky.

Ciao, Phil Zimbardo

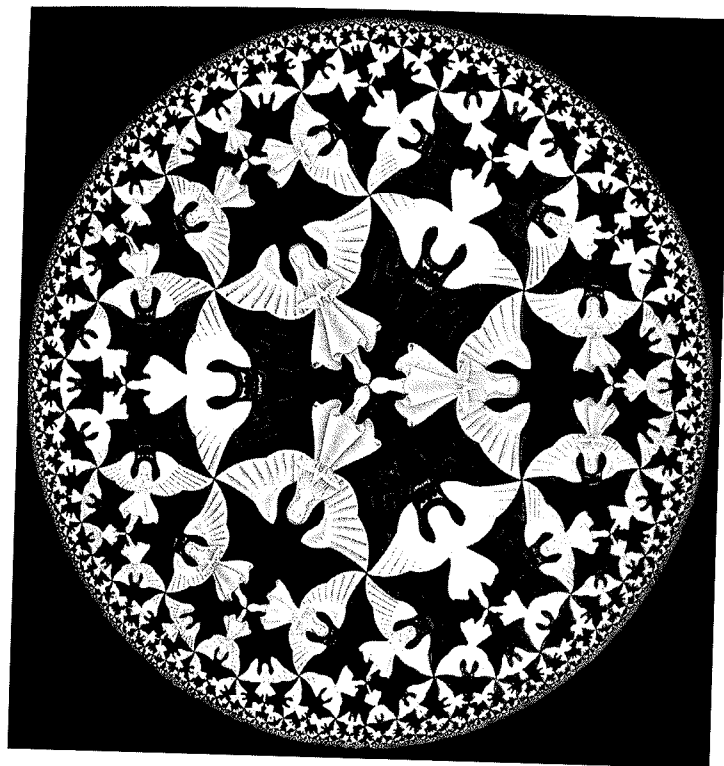

Seznam ilustrací

- 1 Kresba M. C. Eschera zobrazující anděly a ďáblы 26
- 2 Policie zatýká studenta-vězně 63
- 3 Dozorci v uniformě v průběhu Stanfordského vězeňského experimentu 74
- 4 Vězni během jednoho z častých nástupů v průběhu Stanfordského vězeňského experimentu 76
- 5 Výbor pro stížnosti vězňů se setkává s ředitelem věznice Zimbardem 103
- 6 Vězeňský dvůr v plném provozu 120
- 7 Vězeň se emocionálně zhroutil 150
- 8 Vězni se zakrytou hlavou a řetězy na nohou čekají na jednání výboru pro podmíněčné propuštění 176
- 9 Nahý vězeň ve své cele 3 202
- 10 Graf srovnávající chování vězňů a dozorců během experimentu (na základě videonahrávek) 254
- 11 Reklamní materiál nabízející dospělým v New Havenu účast na Milgramově studii poslušnosti (s laskavým svolením Alexandra Milgrama a nakladatelství Erlbaum Press) 325
- 12 „Žák“ je během studie poslušnosti připojen k přístroji, jenž vydává elektrické šoky 326
- 13 „Učitel“ dává „žákovi“ elektrický šok jako znak podrobení se tlaku autority 327
- 14 Vězení Abú Ghrajb: pyramida vězňů s usmívajícími se dozorcí, americkými vojenskými policisty 390
- 15 Vězení Abú Ghrajb: dozorkyně táhne vězně po zemi na psím vodítku 391
- 16 Rotný Chip Frederick hrdě třímá americkou vlajku v Iráku 404
- 17 Vězni z věznice Abú Ghrajb jsou nuceni napodobovat sodomii a masturbovat 422
- 18 Vojenský belgický ovčák bez náhubku štěká na nahého vězně 424
- 19 Dozorkyně ve věznici Abú Ghrajb s obličejem pomalovaným ve stylu rockových skupin 433
- 20 Chip Frederick s „mužem v kápi“, obraz, který se stal symbolem mučení 437
- 21 Chip Frederick sedí na vězni, jemuž se přezdívalo „shitboy“ 438
- 22 Dozorkyně ve věznici Abú Ghrajb pózuje v sektoru 1A s mrtvým zadržným, jenž nebyl uveden v oficiální dokumentaci vězení 482
- 23 Hrdinný čínský mladík, „muž proti tankům“, stojí čelem proti tankové koloně 541
- 24 Escherova kresba andělů a ďáblů – opakovaný pohled 566

Psychologie zla: změny charakteru člověka pod tlakem okolností

*Mysl je svým vlastním prostorem,
a tak může vytvořit z ráje peklo či z pekla ráj.
John Milton, Ztracený ráj*

Podívejte se na pozoruhodný obrázek na levé straně. Pak zavřete oči a zkuste si ho vybavit.

Vytane vám na mysli spousta bílých andělů tančících na temném nebi? Nebo vám vaše vnitřní vidění nabídne obraz záplavy černých démonů, rohatých ďáblů obývajících bílé peklo? Podle této kresby, jejímž autorem je umělec M. C. Escher, jsou obě varianty stejně reálné. Jakmile si jednou uvědomíme nerozlučnost dobra a zla, již nikdy nebudeme svět vnímat černobíle. V následujícím textu vám už nenabídnu pohodlné rozdělení na dobré, bezchybné stránky vaší osobnosti a její zlou, zákeřnou složku. „Dokážu být zlý?“ je otázka, kterou chci, abyste si opakovaně položili během naší výpravy na neznámé území.

Escherův obrázek odhaluje tři psychologické pravdy. Zaprvé, svět je naplněn dobrem i zlem – vždy to tak bylo, je i bude. Zadruhé, hranice mezi dobrem a zlem je propustná, mlhavá. A zatřetí, není vyloučeno, že se z anděla může stát ďábel, a co je zřejmě ještě méně pochopitelné, i ďábel se může proměnit v anděla.

Možná vám ten obrázek připomene absolutní transformaci dobra ve zlo, přeměnu Lucifera na Satana. Lucifer, nosič světla, byl oblíbeným andělem Boha, dokud se mu nevzepřel. Za trest jej Bůh svrhl do pekla spolu se skupinou padlých andělů. „Raději budu velet peklu než sloužit v ráji,“ chlubí se Satan, protivník Boha v Miltonově opusu *Ztracený ráj*. V pekle se z Lucifera-Satana stane lhář, podvodník bez zásad, který využívá chvástání, zbraní, trumpet a praporů podobně jako dnes někteří státníci. Na konferenci celého pekla s účastí všech hlavních démonů se Satan dozví, že v přímém souboji nebe nikdy neporazí.¹ Je tu ovšem Belzebub, Satanova pravá ruka. Ten přijde s tím nejděbelštějším řešením, jak se Bohu pomstít. Stačí přece morálně zkazit vrcholné dílo boží – člověka. I když se pak Satanovi podaří zlákat Adama i Evu k neposlušnosti a poslat je na cestu hříchu, na základě božího nařízení jsou včas zachráněni. Přesto od těch dob Satan umně obchází příkaz Boha a s pomocí čarodějnic láká člověka ke zlým činům. Satanova zástupkyně se pak dostává do středu pozornosti zapálených inkvizitorů, již se snaží svět všeho zla zbavit, ale metody, které k tomu používají, se samy stanou kolébkou nové formy zla, zla zakotveného v samotném systému, s nímž se svět předtím nikdy neseťkal.

Luciferův hřích označovali myslitelé ve středověku jako „*cupiditas*“.* Dan-
te považoval hříchy vycházející z tohoto zdroje za tu nejtěžší formu „vlčího zla“.
Z duchovního pohledu se jedná o člověka, v jehož nitru zeje jáma tak hluboká,
že ji nezaplní jakákoli porce moci nebo peněz. Pro ty, kdo trpí smrtelnou nemocí
zvanou *cupiditas*, může ve vnějším světě existovat cokoli, ale cenu to má pouze
tehdy, pokud to lze využít či zahrnout do vlastního já. V Danteho Pekle se nachá-
zejí ti, kdo spáchali tento hřích v devátém kruhu, zamrzlí v Ledovém jezeře. Pro-
tože se v životě zajímali pouze o sebe, jsou ve svém ledovém já navždy uvězněni.
Satan a jeho následovníci dokázali přinutit člověka soustředit se pouze na jeho
samotného, a tak pohled lidských očí sklouzl mimo harmonii lásky, jež dokáže
sjednotit všechny lidské bytosti.

Vlčí zlo dokáže člověka posunout od soucítění k pocitu, že jediným cílem je
vlastní dobro, a tak ho zároveň uvrhnout do věznění sebe sama. V devátém kru-
hu Pekla jsou hříšníci pohlceni duchem nenasatného vlka a zmrazeni v dobrovol-
né káznici, kde se vězeň i dozorce v egocentrické realitě stávají jedním. Při svých
akademických výzkumech o původu Satana přišla historička Elaine Pagelsová
s provokativním vysvětlením psychologického významu Satana jako zrcadlové-
ho obrazu člověka:

Satan nás fascinuje jako ztělesnění vlastností, které sahají za hranici toho, co
považujeme za lidské. Představuje totiž více než jen nenasatnost, závist, chtíč
a zlost, které jsou součástí našich nejhorších nutkání. On je více než brutální,
což je slovo připisující člověku zvířecí (*brutus*) vlastnosti... Zlo, v nejstrašnější
podobě v sobě zahrnuje cosi nadpřirozeného – obraz dábelského opaku Boha,
kterého popisuje Martin Buber jako „svatého jiného“.²

Bojíme se zla, ale zároveň nás přitahuje. Vytváříme mýty o zločineckých spik-
nutích a dokážeme jim uvěřit natolik, že uvedeme do pohybu síly působící proti.
Odmítáme „ty druhé“ jako odlišné a nebezpečné, protože jsou pro nás neznámí,
ale fascinují nás případy sexuálních deliktů a porušení morálky těmi, kteří nejsou
našimi blízkými (z naší krve). Profesor religionistiky David Frankfurter končí svůj
výzkum „ztělesněného zla“ popisem sociální konstrukce zlých druhých.

* *Cupiditas* znamená hamižnost, což je mamon, nenasatnost, silná touha po bohatství a moci
nad druhými. Slovo *cupiditas* představuje úsilí přeměnit na svoje nebo získat pro sebe vše, co
je „jiné“ než já. Například sexuální chtíč a znásilnění jsou formy hamižnosti, protože před-
stavují použití jiného člověka jako věci k uspokojení vlastních potřeb, vražda pro peníze je
také *cupiditas*. Opakem tohoto konceptu je *caritas*, což znamená představa sebe sama jako
kruhu lásky, kde každý jedinec má vlastní cenu a jeho cena se realizuje ve vztahu k druhým.
„Nedělej ostatním, co sám nemáš rád“ je náznakem konceptu *caritas*. Latinské rčení „*Caritas*
et amor; Deus ibi est“ je pravděpodobně nejlepším vyjádřením tohoto náhledu na svět, neboť
ho můžeme přeložit jako „kdekoli je *caritas* a láska, tam je i Bůh“.

Konstrukce *sociálních* druhých jako kanibalů-divochů, démonů, čarodějů,
upírů nebo kombinace všeho dohromady je obraz založený na stabilní plejá-
dě negativních symbolů. Příběhy o lidech na okraji si vždy pohrávají s jejich
divokostí, uvolněnými mravy a obludností. Na druhé straně fantazii každého
z nás rozproudí směs hrůzy a potěšení, kterou také vnímáme při pomýšlení
na jiné. Tyto pocity ovlivnily i brutalitu kolonistů, misionářů a armád vstupu-
jících na území těch druhých.³

Transformace: andělé, ďáblové a my ostatní obyčejní smrtelníci

Kniha *Luciferův efekt* je mým pokusem porozumět procesu přeměny, kdy se dobří
nebo obyčejní lidé začnou chovat špatně či zle. Budeme se snažit vyřešit základní
otázku: „Co dokáže člověka dostat na scestí?“ Místo abychom se ale uchýlili k tra-
dičnímu náboženskému dualismu dobro versus zlo, zdravá přirozenost versus
zkaženost způsobená výchovou, raději se podíváme na reálné bytosti zapojené do
plnění každodenních úkolů, vtažené pracovními povinnostmi, procházející často
bouřlivou zkouškou lidské povahy. Naším úkolem bude pochopit, k jakým změnám
v charakteru člověka dochází, když je vystaven mocným situačním vlivům.

Začněme definicí zla. Ta moje je jednoduchá, vychází z poznatků psychologie:
*Zlo představuje úmyslné chování, jehož cílem je ublížit, zneužít, ponížit, zbavit lid-
skosti či zničit ostatní nevinné lidi nebo pomocí úřední moci či systémových prostřed-
ků nabádat ostatní k těmto činům či jim je umožnit.* Stručně řečeno to znamená, že
„zlo je vědět i o jiných možnostech chování, ale chovat se špatně“.⁴

Co nutí lidi k určitému chování? Co určuje lidské myšlenky a činy? Co rozho-
duje o tom, že se někteří lidé chovají morálně a čestně, zatímco jiní snadno sklouz-
nou k nemorálnímu chování a zločinu? Jsou naše představy o lidském charakte-
ru založeny na předpokladu, že *vnitřní determinanty* rozhodují, jestli naše cesty
povedou směrem nahoru k dobru, nebo se stočí dolů, kde sídlí zlo? Věnujeme
dostatečnou pozornost působení *vnějších determinant*, které působí na naše myš-
lenky, pocity a činy? Do jaké míry jsme tvorové, kteří se nechají ovlivnit situací,
okamžikem, příslušností k davu? A existuje něco, co provedl někdo jiný a o čem
jste si naprosto jisti, že by vás k tomu nikdo nepřinutil?

Většina z nás se schovává za egocentrická zkresení, která vyvolávají iluze o naší
jedinečnosti. Tyto ochranné štíty nás přesvědčují o tom, jak vysokou úroveň inte-
grity osobnosti má každý z nás. Až příliš často vzhlížíme ke hvězdám skrz silnou
čočku naší osobní nezranitelnosti, místo abychom se podívali na kluzký svah, na
jehož vrcholu stojíme. Tyto egocentricky pokřivené pohledy se častěji vyskytují
ve společnostech podporujících nezávislost člověka, jako je euroamerická kultura.
Méně často se tento fenomén objevuje ve společnostech orientovaných na kolek-
tivistické pojetí života, což jsou státy Asie, Afriky a Středního východu.⁵

Při naší cestě krajinou dobra i zla vás chci vyzvat k zamyšlení nad třemi otázkami: Jak dobře ve skutečnosti znáte sami sebe, své silné a slabé stránky? Odkud čerpáte znalosti o sobě, spíše na základě pohledu na své chování v běžných situacích, nebo ve chvílích, kdy jste vystaveni zcela novým okolnostem, kdy vám všechny běžné návyky nejsou nic platné? A stejnou povahu má i otázka, jak dobře opravdu znáte lidi, kteří vás obklopují, svou rodinu, své přátele, spolupracovníky a milence? Jedním ze základních předpokladů této knihy je, že většina z nás sama sebe zná pouze na základě omezených zkušeností získaných v každodenních situacích, jež jsou ovlivněny pravidly, zákony, zásadami a tlaky, které nás usměrňují. Chodíme do školy, do práce, na večírky, jezdíme na dovolené a platíme účty a daně a mezitím dny a roky ubíhají. Ale co se stane, když se setkáme se zcela novou a neznámou situací, na kterou už naše rutina nestačí? Začínáme s novou prací, jdeme na první schůzku domluvenou na internetové seznamce, vstoupíme do spolku, jsme zatčeni, přihlásíme se do armády, staneme se členy sekty nebo dobrovolníky v novém experimentu. Když se změní základní pravidla hry, naše staré já se už nemusí chovat podle očekávání.

Budu rád, pokud se během naší společné cesty dokážete sami sebe opakovaně ptát „jak bych se choval já?“ ve chvíli, kdy budeme společně potkávat různé formy zla. Prozkoumáme genocidu ve Rwandě, masovou sebevraždu a vraždu sekty Chrám lidu v gujanské džungli, masakr u My Lai ve Vietnamu, hrůzy nacistických koncentračních táborů, mučení prováděná vojskou a civilní policií po celém světě a pohlavní zneužívání věřících katolickými knězi. Budeme hledat souvislosti i ve skandálním a podvodném chování manažerů firem Enron a WorldCom. Nakonec objevíme i společné prvky těchto forem zla s nedávno odhaleným zneužíváním civilních vězňů ve věznicích v Abú Ghrajbě v Iráku. Jeden ze zvláště významných společných prvků spojujících všechna tato zvěrstva odhalíme na základě řady výzkumů v oblasti experimentální sociální psychologie, zvláště pak studie, která vešla v širší povědomí pod názvem Stanfordský vězeňský experiment.

Zlo: pevně ukotvené uvnitř, či proměnlivé na základě vnějších vlivů?

Představa, že existuje nepřekonatelná propast mezi lidmi dobrými a špatnými, je uklidňující nejméně ze dvou důvodů. Zaprvé tento pohled vychází z binární logiky, která zlo *zjednodušuje*. Většina z nás vnímá zlo jako rys, s nímž se někteří lidé narodí, a jiným je zcela cizí. Škodlivé semeno nakonec přinese otrávené ovoce – osud těch zlých se naplní. Definujeme zlo tak, že ukážeme prstem na tyrany naší doby, jako byli Hitler, Stalin, Pol Pot, Idi Amin, Saddám Husajn a další političtí vůdci zodpovědní za masové vraždy. Další zlo, i když běžnější a méně odpudivé, představují překupníci drog, sexuální násilníci, obchodníci s bílým masem, podvodníci okrádající seniory a ti, kteří se podílejí na šikanování dětí.

Pokud jsme zastánci přísného rozdělení na dobro versus zlo, znamená to, že jsme dobré lidi zbavili veškeré odpovědnosti. Nelze jim přisuzovat žádnou úlohu při vytváření, udržování, posilování či schvalování podmínek, jež připívají k delikventnímu chování, kriminalitě, vandalismu, provokování, šikanování, znásilňování, mučení, teroru nebo násilí. „Takto to ve světě vypadá a nedá se to změnit, a už vůbec to nemůžu změnit já sám.“

Alternativní koncept se na zlo dívá inkrementálně, jako na něco, čeho jsme všichni za určitých podmínek schopni. Lidé mají ve větší či menší míře zastoupeny různé stránky osobnosti (například inteligenci, hrdost, poctivost nebo zlo). Naši podstatu můžeme změnit, a to buď dobrým, nebo špatným směrem. Tento přístup naznačuje, že zkušeností, řízeným úsilím nebo vnějším zásahem v podobě zvláštní události lze některé vlastnosti získat. Stručně řečeno – dokážeme se naučit být dobří nebo zlí bez ohledu na naše genetické vybavení, typ osobnosti nebo rodinnou historii.⁶

Různé pohledy: dispoziční, situační a systémový

Paralelně s kontrastem mezi esenciální a inkrementální koncepcí dobra a zla existuje další rozdílná dvojice pohledů týkající se našeho chování. Jeho příčinu lze totiž vysvětlit buď na základě dispozičním, nebo situačním. Když se setkáme s neobvyklým způsobem chování, neočekávanou reakcí člověka nebo nějakou anomálií, kterou nelze vysvětlit, jak se jim snažíme porozumět? Tradiční přístup velí najít určité vrozené vlastnosti jedince, které ho k dané reakci předurčují: genetické vybavení, rysy osobnosti, charakter, svobodnou vůli a další sklony či dispozice. Jakmile máme vysvětlit něčí násilné chování, začneme hledat sadistické rysy jeho osobnosti. V případě hrdinného činu se pokoušíme postavit vysvětlení na genech predisponujících k altruismu.

Ve Spojených státech jsou obyvatelé předměstských čtvrtí šokováni činy některých středoškolských studentů, kteří jsou schopni zastřelit a zranit celou řadu svých spolužáků a učitelů.⁷ V Anglii unesli v nákupním centru dva desetiletí chlapci dvouletého Jamieho Bulgera a chladnokrevně ho brutálním způsobem zavraždili. V Palestině nebo Iráku se z mladých mužů i žen stávají sebevražední atentáčníci. Ve většině evropských zemí ale dokázali lidé během druhé světové války ukrývat Židy před nacisty, přestože věděli, že odhalení bude znamenat smrt nejen pro ně, nýbrž i pro jejich rodinné příslušníky. V mnoha zemích se najdou lidé schopní upozornit na nespravedlnost nebo nemorální chování nadřízených, i když riskují osobní újmou. Proč?

Tradiční pohled (lidí, kteří pocházejí ze zemí zdůrazňujících individualismus) vidí příčiny patologického i hrdinského chování v člověku. Moderní psychiatrie zdůrazňuje dispozice jedince. Stejný pohled se uplatňuje i v klinické psychologii či psychologii osobnosti. Většina současných institucí je založena na podobném

stanovisku, ať už působí v oblasti práva, medicíny nebo náboženství. Zdrojem provinění, onemocnění i hříchu je podle nich viník, pacient a hříšník. Když se snaží pochopit situaci, ptají se zástupci institucí vždy „Kdo“: *Kdo je za to zodpovědný? Kdo to zapříčinil? Kdo je vinen? Kdo bude obviněn?*

Sociální psychologové (jako já) se spíše snaží při hledání příčin neobvyklého chování vyhnout rychlým úsudkům ohledně dispozic člověka. Pokud se ptají po smyslu jednání jedince, začínají otázkami typu „jak“: *Jaké okolnosti mohly podpořit určité způsoby jednání? Jaké podmínky se mohly podílet na vzniku daného chování? O jakou situaci se z hlediska aktérů jednalo? Sociální psychologové se vlastně ptají: Do jaké míry lze jednání jedince přičítat faktorům v jeho okolí, situacím proměnným a podmínkám jedinečným pro dané prostředí.*

Vztah dispozičního a situačního modelu chování se podobá rozdílu mezi pohledem na zdraví z hlediska lékařů ve srovnání s odborníky na veřejné zdraví. Lékařský přístup hledá původ nemoci, poruchy či hendikepu přímo v pacientovi. Na druhé straně odborníci na veřejné zdraví předpokládají, že v prostředí působí faktory, napomáhající přenosu nemoci na člověka. Někdy je nemocný člověk konečným produktem vlivu patogenů nacházejících se v prostředí, které, pokud je nezničme, postihnou i další jedince, a to bez ohledu na naši snahu každého jednotlivého pacienta vyléčit. Když budeme respektovat dispoziční model chování, bude dítě s poruchami učení podrobno různým formám medikace a behaviorální léčby, abychom vyléčili jeho hendikep. Ale v mnoha případech, zvláště u dětí z chudých rodin, je tato porucha vyvolána příjmem olova, které je obsaženo v odlupujících se nátěrech na stěnách bytů v činžovních domech. Schopnosti učení jsou proto u těchto dětí horší následkem chudoby – to je situační pohled. Rozdílné úhly pohledu na tyto problémy nejsou jenom abstraktní variací v rámci konceptuální analýzy, vedou k velmi rozdílným metodám řešení osobních a společenských problémů.

Význam těchto analýz se týká nás všech, kteří z pohledu intuitivních psychologů zkoumáme v rámci běžného života, proč se lidé chovají určitým způsobem a jaká změna by jim pomohla chovat se lépe. V rámci naší individualistické kultury je ovšem jen málo jedinců, kteří nejsou infikováni tendencí svalovat všechnu vinu na povahu člověka, hledat vždy v první řadě v oblasti motivů, rysů, genů a osobních patologií. Když se snažíme porozumět chování ostatních lidí, má většina z nás tendenci přeceňovat význam dispozic člověka a podceňovat vliv situace na jeho chování.

V následujících kapitolách přinesu dostatek důkazů pro to, že vysvětlovat chování člověka jeho dispozicemi je jen jednou možností, a budu se snažit zaměřit vaši pozornost na to, jak může být charakter osobnosti změněn vlivem okamžiku, kdy se spustí působení situačních sil. Lidé a situace jsou obvykle v dynamické interakci. Ačkoli většinou považujeme své osobnosti za stálé v čase i prostoru, je velmi pravděpodobné, že skutečnost je jiná. Nejste stejní, když

pracujete samostatně a ve skupině; máte-li romantickou chvilku, je to jiné, než pokud se účastníte vzdělávacího procesu; ve společnosti blízkých přátel se projevujete jinak než v anonymním davu a stejně tak jste někdo jiný na cestách v zahraničí a doma.

Malleus Maleficarum a inkviziční program vymýcení čarodějnic

Jedná se o jeden z prvních dokumentovaných příkladů využití dispozičního pohledu na člověka k pochopení, kde se bere zlo a jak zbavit svět jeho destruktivního působení. Tento text se stal biblí inkvizice a je znám pod názvem *Malleus Maleficarum* neboli „Kladivo na čarodějnice“.⁸ Pro inkviziční soudce představoval povinnou četbu. Kniha začíná rébusem, který je nutno vyřešit: Jak může zlo dále existovat ve světě, kde vládne všemocný a dobrotivý Bůh? Odpověď: přítomnost zla je boží zkouškou duše člověka. Kdo se poddá jeho svodům, skončí v pekle, kdo odolá, bude pozván do nebe. Bůh ovšem omezil přímý vliv ďábla na člověka vzhledem k dřívějšímu selhání Adama a Evy. Ďábel na to reagoval pomocí svých prostředníků, kteří v podobě čarodějnic svádějí lidi ke zlým činům.

Najít a vymýtit čarodějnice se jevilo jako vhodné řešení, jak zastavit zlo, které bylo v katolických zemích na vzestupu. K tomu bylo potřeba najít nástroj k odhalení čarodějnic, přinutit je přiznat se ke kacířství a pak je zlikvidovat. Mechanismus, jak odhalit a zneškodnit čarodějnice (dnes bychom ho možná nazvali program vymýcení), byl jednoduchý a přímý: pomocí špehů zjistit, kdo jsou čarodějnice, odhalit jejich čarodějnickou podstatu pomocí doznání získaných různými technikami mučení a zabít ty, co se přiznají. I když jsem právě osvětlil podstatu pečlivě promyšleného systému masového teroru, mučení a likvidace mnoha tisíců lidí, přesně toto zjednodušení složitých otázek kolem projevů zla přilévalo inkvizici olej do ohně. Vytvořením opovrhované a k páchání zla stvořené skupiny lidí, „čarodějnic“, se objevilo rychlé řešení, jak zlo ve společnosti potírat. Stačilo prostě zlikvidovat co nejvíce odhalených prostřednic zla, a to mučením, povařením v oleji nebo upálením u kůlu.

Vzhledem k tomu, že většinu členů církve a jí blízkých státních kruhů tvořili muži, není žádným překvapením převaha ženského pohlaví mezi odhalenými hříšníky. Podezřelé ženy pocházely většinou buď z okraje společnosti, nebo nějak ohrožovaly pořádek věcí: vdovy, chudé, škaredé či znetvořené ženy nebo v některých případech ženy hrdé a mocné. Hrůzným paradoxem působení inkvizice byl fakt, že zapálené a často upřímné úsilí o vymýcení zla vedlo k páchání zla v tak velkém rozsahu, v jakém jej svět dosud nepoznal. Stát i církve se vydaly cestou mučení a popřely tak v nejvyšší možné míře ideál o dokonalosti člověka. Vytříbená podstata člověka, který je schopen stvořit velká díla umění, vědy či filozofie, se zvrhla v „kreativní krutost“, určenou ke zlomení vůle lidí. Nástroje

používané k inkvizičnímu řemeslu jsou ještě dnes k vidění ve věznicích po celém světě, i v civilních a vojenských vyšetřovacích zařízeních, kde mučení patří mezi standardní operační postupy (jak uvidíme později při návštěvě věznice Abú Ghrajb).⁹

Systémy moci využívají všudypřítomný direktivní řád

Mé chápání moci zakotvené v systému začalo ve chvíli, kdy jsem si uvědomil, jak instituce vytvářejí mechanismus měnící ideologii – například příčiny zla – na operační postupy, jako byly hony na čarodějnice pořádané inkvizicí. Jinak řečeno můj obzor významně rozšířilo pochopení toho, jak faktory vyššího řádu, *systémy* moci, tvoří a formují situační podmínky. Pro porozumění složitých vzorců chování je nutno počítat nejenom s působením situace a dispozic člověka, ale také s vlivem systému.

Nestandardní, ilegální či nemorální chování jednotlivců ve služebních profesích, jako jsou policisté, probační úředníci nebo vojáci, se obvykle označuje za selhání „několika shnilých jablek“. Předpokládá se, že se jedná o vzácné výjimky, které patří na opačnou stranu neproniknutelné linie mezi dobrem a zlem, přičemž většina zdravých jablek pevně stojí na správné straně. Ale kdo je ten, jenž dokáže rozlišit, kdo kam patří? Obvykle jsou to strážci systému, kteří se snaží problém izolovat, aby odpoutali pozornost od těch nahoře a zprostili je viny, protože by mohli být zodpovědní za neudržitelné pracovní podmínky nebo za nedostatečnou kontrolu či vedení svých podřízených. Opět je tu příklad vnímání zla na základě obrazu shnilých jablek, dispozic člověka. Tento pohled ale nebere na vědomí stav sudu a jeho potenciálně škodlivý vliv na všechny plody. Analýza systému se ale soustředí na ty, kdo jsou tvůrci oněch sudů a kdo mají moc určovat jejich podobu.

Ti, kteří mohou vyrábět sudy, jsou „elita u moci“, často se skrývají v pozadí, rozhodují o podmínkách života těch ostatních, odsouzených k fungování v institucionálním rámci, vytvořeném elitou. Sociolog C. Wright Mills osvětlil tuto černou díru moci:

Mocenská elita se skládá z mužů, jejichž pozice jim dovoluje změnit běžné prostředí, ve kterém žijí obyčejní lidé. Jejich postavení dovoluje přijímat rozhodnutí se zásadním vlivem na ostatní. Jestli taková rozhodnutí činí nebo ne, je méně důležité než fakt, že jsou v postavení, které jim to umožňuje. Nečinnost či nepřijímání rozhodnutí z jejich strany je samo o sobě aktem, jenž má často důležitější význam než rozhodnutí, která činí. Tito lidé mají na povel základy hierarchie a organizace moderní společnosti. Řídí globální obchodní firmy. Jsou v čele mašinerie státu a uzurpují si pro sebe její výsady. Mají na starosti

vojenské otázky. Zaujmají strategická řídicí místa v sociální struktuře, v nichž nyní spočívá účinná moc. Ta je zdrojem bohatství a slávy, jež jim náleží.¹⁰

Pak splývají zájmy různých zástupců moci a jejich aktivita modeluje naši realitu způsobem, který předpověděl George Orwell ve svém románu 1984. Komplex zahrnující zástupce armády, obchodních společností a církve je konečným megasystémem, jenž má pod kontrolou zdroje a kvalitu života mnoha dnešních Američanů.

*V tom okamžiku, když se snoubí moc s trvalým strachem,
stane se opravdu nepřekonatelnou.*
Eric Hoffer, *The Passionate State of Mind*

Moc vytvořit „obraz nepřítele“

Mocní obvykle nedělají tu nejspínavější práci sami, stejně jako mafiánští bossové, kteří dávají za „vyučenou“ prostřednictvím svých poskoků. Uvnitř systémů se vytváří hierarchie dominance a vliv či komunikace vždy postupují směrem shora dolů, jen vzácně obráceně. Když se mocenská elita rozhodne zničit nepřátelský národ, obrátí se na odborníky na propagandu, aby vytvořili program k podněcní nenávisti. Co je potřeba k tomu, aby občané jedné společnosti nenáviděli příslušníky jiné skupiny natolik, aby byli schopni je segregovat, mučit, nebo dokonce zabít? Stačí vybudovat „představu nepřítele“, což je psychologická konstrukce ukotvená pomocí propagandy hluboko v myslích, jež dokáže ty druhé přeměnit na „protivníka“. Představa je tou nejsilnější motivací každého vojáka, je tím, co dokáže nabít jeho zbraň municí složenou z nenávisti a strachu. Obraz obávaného nepřítele, který ohrožuje naše osobní blaho a naši národní bezpečnost, dokáže dodat odvalu matkám a otcům, aby poslali syny do války, a dává vládám oprávnění přetavit pluhu na meče rozsévající zkázu.

Všechno se to odehrává na úrovni slov a obrazů. Můžeme pozměnit staré ponaučení: nejen hole a kameny, ale i slova dokážou zabíjet. Celý proces začíná vytvořením stereotypní představy o druhých, jejich dehumanizovaným vnímáním. Na druhé se začneme dívat jako na bezcenné nebo všemocné, ďábelské, jako na abstraktní příšeru či zásadní hrozbu pro nám drahé hodnoty a názory. Když se podaří vyvolat veřejný strach a hrozba nepřítele se zdá neodvratná, soudní lidé se začnou chovat iracionálně, jedinci s nezávislými názory se přizpůsobí mase a z mírumilovných členů společnosti se stanou bojovníci. Dramatické obrazy protivníka na plakátech, v televizi, na obálkách časopisů, ve filmech či na internetu se vrývají do zákoutí limbického systému, který je primitivní součástí mozku. Tyto vjemy jsou spojeny se silnými emocemi strachu a nenávisti.

Sociální filozof Sam Keen výstižně popisuje, jak je tato nepřátelská imaginace součástí válečné propagandy různých národů. Zároveň Keen odhaluje transformativní působení „obrazu nepřítele“ na lidskou psychiku.¹¹ Ospravedlnění pro pud ničení se objevuje ve formě myšlenek až následně, to je jen vysvětlení nutné pro oficiální záznamy. Kritická analýza škod, které se dějí nebo chystají, ovšem schází.

Nejvíce extrémním případem fungování nepřátelské imaginace je samozřejmě genocida, což je plán vyhladit z povrchu zemského všechny, kdo jsou zahrnuti do kategorie protivníka. Všichni známe některé metody, které používala Hitlerova propagandistická mašinerie, když dokázala přeměnit naše sousedy, spolupracovníky či dokonce přátele židovského původu na opovrhované nepřátele státu, již si zaslouží „konečné řešení“. Tento proces tvorby nepřítele klíčil již v obrázcích a textech učebnic základní školy, které popisovaly Židy jako opovrženíhodná stvoření, jež si nezaslouží lidské soucítění. Nyní bych se krátce zmínil o jednom pokusu o genocidu za použití znásilňování jako zbraně proti lidskosti. Pak vám ukážu, jak lze jeden aspekt tohoto složitějšího psychického procesu, tedy dehumanizaci, studovat prostřednictvím kontrolovaného experimentálního výzkumu, který izoluje jeho zásadní charakteristiky za účelem systematické analýzy.

Zločiny proti lidskosti: genocida, znásilňování a teror

Literatura nám už nejméně tři tisíce let přináší dostatek příkladů toho, že každý člověk či stát je schopen páchat zlo. V Homérově popisu trojské války říká Agamemnon, vůdce Řeků, svým mužům před bojem s nepřítelem: „Nenecháme naživu jediného z nich (Trojanů), a to včetně plodů v lůnech žen. Ani ty nesmí zůstat naživu. Celý národ musí přestat existovat...“ Tato ohavná slova vyšla z úst váženého občana jednoho z nejcivilizovanějších národních států tehdejší doby, kolébky filozofie, právní vědy a klasického dramatu.

Žijeme ve „století masových vražd“. Více jak padesát milionů lidí bylo na základě vládních nařízení systematicky zabito vojáky nebo civilními jednotkami připravenými splnit rozkaz zabít. Začneme rokem 1915, kdy omanští Turci zmasakrovali jeden a půl milionu Arménů. V polovině dvacátého století nacisté zlikvidovali nejméně šest milionů Židů, tři miliony sovětských válečných zajatců, dva miliony Poláků a stovky tisíc „nežádoucích“ občanů. Ve Stalinově sovětském impériu bylo zabito na dvacet milionů Rusů, politika vlády Mao Ce-tunga znamenala smrt pro ještě větší množství lidí, celkem až třicet milionů obyvatel země, již vládl. Režim komunistických Rudých Khmerů pozabíjel 1,7 milionu příslušníků vlastního národa, Kambodžanů. Strana BAAS pod vedením Saddáma Husajna je zodpovědná za smrt sta tisíc Kurdů v Iráku. V roce 2006 vypukla genocida v Dárfúru v Súdánu, zbytek světa ji ovšem z pohodlnosti ignoroval.¹²

Povšimněme si, že téměř stejná slova, jaká použil Agamemnon před třemi tisíci lety, svět zaznamenal v naší epoše ve Rwandě. Tento africký národ byl svědkem pokusu Hutuů vyhladit jejich dřívější sousedy, Tutsie. Jedna z obětí tohoto masakru si vzpomíná na slova, která slyšela od svého mučitele: „Zabijeme všechny Tutsie a jednoho dne se děti Hutuů budou přít o to, jak vůbec vypadalo tutsijské dítě.“

Znásilňování ve Rwandě

Příslušníci mírumilovného kmene Tutsiů ze Rwandy ve střední Africe zjistili, že zbraní hromadného ničení může být i obyčejná mačeta, jež byla proti nim použita se smrtelnou účinností. Systematické masakrování Tutsiů jejich původními sousedy, kmenem Hutuů, se rozšířilo po celé zemi po dobu několika měsíců na jaře roku 1994. Komanda smrti v té době zabila tisíce nevinných mužů, žen a dětí vyzbrojena pouze mačetami a palicemi posetými ostrými hřebíky. Zpráva publikovaná OSN odhaduje, že v průběhu zhruba tří měsíců bylo zabito osm set tisíc až milion obyvatel Rwandy. Jedná se tak o nejkrvavější masakr v zaznamenané historii lidstva. Došlo k vyhlazení tří čtvrtin celkové populace Tutsiů.

Jejich hutujští sousedé zabíjeli své dřívější přátele a lidi ze sousedství – na rozkaz. O deset let později prohlásil v průběhu rozhovoru jeden z hutujských zabijáků, že „nejhorší na masakru bylo zabít mého souseda; dříve jsme spolu popíjeli, jeho kusy dobytka se pásly na mém pozemku. Byl jako můj příbuzný“. Matka z kmene Hutuů popisovala, jak ubila k smrti děti sousedů, které se na ni dívaly s úžasem rozšířenými očima, protože se jednalo o děti dlouholetých přátel a sousedů. Uvedla, že někdo z vlády jí řekl, že Tutsiové jsou jejich nepřátelé, a pak dostala do ruky palici a její manžel mačetu, aby se bránili. Tato žena ospravedlňovala masakr dětí jako „laskavost“, jež jim prokázala, neboť jinak by z nich byli bezmocní sirotci, protože jejich rodiče už byli stejně zavražděni.

Až do nedávné doby se mnoho nevědělo o systematickém znásilňování rwandských žen jako taktiky rozsévající hrůzu a duchovní záhubu. Podle některých zpráv vše započalo, když jeden z hutujských vůdců, starosta Silvester Cacumbibi, znásilnil dceru svého bývalého přítele a pak ji nechal znásilnit dalšími muži. Tato dívka později vyprávěla, co starosta řekl: „Nebudeme na tebe plýtvat kulkami, znásilníme tě, a to bude pro tebe ještě horší.“

Dynamika událostí ve Rwandě z pohledu psychologie je zmapována poměrně dobře,¹³ na rozdíl od znásilňování čínských žen japonskými vojáky v Nankingu (k tomu se později vrátíme), což je hrůza, jejíž podrobnosti neznáme, protože ještě nefungovalo tak dobře zpravodajství a navíc se Číňané nechtějí svěřovat cizincům.

Když obyvatelé vesnice Butare chránili své území před útokem Hutuů, ustanovila dočasná vláda speciální vyslankyni pro řešení této situace, kterou považovala

za vzpouru. Jednalo se o ministryni pro ženu a rodinu, političku, jež se narodila v blízkosti vesnice a patřila k oblíbeným osobám v Butare. Stala se tak poslední nadějí této vesnice. Pauline Nyiramasuhuko, jak se ministryně jmenovala, přitom patřila mezi Tutsie a dříve pracovala v sociální oblasti a také přednášela o ženských právech. Hned se ovšem ukázalo, že naděje byla naprosto planá. Sama Pauline dohlížela na přípravu léčky, kdy lidem z vesnice byly slíbeny potraviny a úkryt na místním stadionu. Ve skutečnosti tam na všechny ty nevinné lidi, hledající pouze útočiště, čekali ozbrojení zabijáci z hutujských milic Interahamwe a prakticky všechny je pobili. Příchozí byli zabiti kulometnou palbou nebo granáty vrženými do nic netušícího davu a přeživší byli rozsekáni mačetami.

Pauline ještě stačila vydat příkaz „než zabijete ženy, musíte je znásilnit“. Další skupina zabijáků dostala kanystry s benzinem z auta paní ministryně a na její pokyn zaživa upálila skupinu sedmdesáti žen a dívek, které byly předtím drženy v zajetí. Opět zazněl i příkaz ke znásilňování před upálením obětí. Jeden z mladých mužů řekl tlumočnickovi, že už nemohou tyto ženy znásilnit, protože, jak uvedl, „jsme zabíjeli celý den a byli jsme již unaveni. Proto jsme jen nalili benzin do lahví, ty jsme rozházeli mezi ženy a pak jsme je začali zapalovat“.

Mladá žena, Rose, byla znásilněna synem ministryně Shalomem. Ten vyhlásil, že matka mu udělila „povolení“ ke znásilňování tutsijských žen. Rose zůstala jako jediná příslušnice kmene Tutsiů po tomto incidentu naživu, a tak mohla o postupu genocidy podat zprávu Bohu. Později musela Rose sledovat, jak znásilňují její matku a zabíjejí jejich dvacet příbuzných.

Zpráva OSN hovoří o nejméně dvou stech tisících ženách, které byly znásilněny během tohoto krátkého období hrůzy, přičemž mnoho z nich bylo později zabit. „V některých případech byly tyto ženy penetrovány oštěpy, hlavněmi zbraní, lahvemi nebo květy banánovníků. Jejich pohlavní orgány byly znetvořeny mačetami, vařící vodou nebo kyselinou. Prsa žen byla uřezána.“ (s. 85) „Kvůli zesílení hrůzného účinku bylo znásilňování prováděno mnoha muži za sebou a často doprovázeno dalšími formami fyzického mučení. Mnohdy pro znásobení děsu obětí a jejich ponížení se tyto incidenty odehrávaly jako veřejná zábava.“ (s. 89) Hromadné znásilňování také sloužilo k veřejnému posílení společenských vazeb mezi hutujskými zabijáky. Takto sdílené kamarádství je totiž častým vedlejším efektem skupinového znásilnění.

Rozsah nelidskosti nezná žádné hranice. „Pětačtyřicetiletá rwandská žena byla znásilněna svým dvanáctiletým synem, kterému příslušníci hutujských milic drželi sekeru na hrdle. Vše se odehrálo před zraky jejího manžela a za pomoci jejich pěti menších dětí, které byly přinuceny držet matku s rozevřenými stehny.“ (s. 116) Rozšíření infekce AIDS mezi žijícími oběťmi znásilňování ve Rwandě je stále jedním z faktorů společenské zhouby. „Pomocí nemoci, moru, v podobě apokalyptického teroru či biologické zbraně dochází k vyhubení plodných příslušníků

kmene, což představuje smrt i pro další generace,“ uvádí profesor Charles Strozier, jenž vyučuje historii na Univerzitě Johna Jaye v New Yorku (s. 116).

Jak lze vůbec pochopit síly působící na Pauline, které ji změnil v nový typ zločince: osamocenou ženu, která útočí na ženy nepřátelského kmene? K pochopení nám pomůže kombinace znalostí z historie a sociální psychologie týkající se mezilidských rozdílů v oblasti moci a statusu. Za prvé byla Pauline emocionálně zasažena všeobecně rozšířeným povědomím o nižším sociálním statusu hutujských žen ve srovnání s krásnými a namyšlenými ženami Tutsiů. Tutsijské ženy byly vyšší, se světlejší kůží a měly více bělošské rysy, takže byly pro muže žádanější.

Rasové rozdíly záměrně zdůrazňovali belgičtí a němečtí kolonisté na počátku dvacátého století, aby vzniklo oddělení dvou kmenů, jejichž příslušníci se mezi sebou ženili a vdávali, používali stejný jazyk a sdíleli stejné náboženské přesvědčení. Kolonisté přinutili obyvatele Rwandy nosit průkazy totožnosti uvádějící jejich příslušnost buď k většinovým Hutuům, nebo menšinovým Tutsiům. Výhodám lepšího vzdělání a snazšího přístupu k práci ve státní správě se těšili Tutsiové. To byl další zdroj touhy po pomstě, která se hromadila v Pauline. Pravdou také je, že Pauline byla politickou prospěcháčkou ve vládě, kde dominovali muži. Byla pod nátlakem, aby potvrdila svou věrnost, poslušnost a vlastenecké nadšení svým nadřízeným, a tak se postavila do čela zločinců, jako to žádná žena před ní neudělala. Bylo snazší organizovat masové vyvražďování a znásilňování Tutsiů, když na ně pachatelé hleděli jako na abstraktního nepřítele a označovali je dehumanizujícími termíny jako „šváby“, které je nutno „vyhubit“. Jedná se o skutečný živý příklad obrazu nepřítele, jenž slouží k vykreslení těch druhých v nenávidných barvách, a pak už stačí zničit celé plátno.

Jakkoli nepředstavitelné se zdá pro kohokoli z nás záměrně navádět k tak monstrózním zločinům, nezapomínejme na slova právního zástupce Pauline během procesu, kdy byla souzena za genocidu. Nicole Bergevinová tehdy řekla: „Když se člověk účastní procesů s vrahy, uvědomuje si, že by také mohl podlehnout. Máme pocit, že by se nám to nemohlo stát, ale při této práci mi dochází, jací jsme všichni (ovlivnitelní). Mohlo by se to stát mně, mé dceři. Mohlo by se to stát i Vám.“ (s. 130)

Ještě více zvýrazňuje jednu z hlavních tezí této knihy promyšlený postoj paní Alison Des Forgesové z organizace Human Rights Watch. Podílela se na vyšetřování mnoha podobně barbarských zločinů. Nutí nás ve světle těchto hrůz podívat se sami na sebe do zrcadla:

Takovéto chování leží jen kousek pod povrchem každého z nás. Zjednodušená historie genocidy nám umožňuje držet se v dostatečné vzdálenosti od pachatelů hrůz. Jsou takovým ztělesněním zla, že si nedokážeme ani představit, že bychom se chovali podobně. Když si ale uvědomíte, pod jakým šíleným tlakem tito lidé jednali, rázem musíte znovu zvážit jejich lidskost – a to je znepokojující.

Nezbývá vám, než se podívat na danou situaci a říci si: „Jak bych se zachoval já?“ Někdy ta odpověď není příliš potěšující. (s. 132)

Francouzský novinář Jean Hatzfeld zpovídal deset příslušníků ozbrojených hutujících milic, kteří si nyní ve vězení odpykávají trest za to, že mačetami ubili k smrti tisíce tutsijských civilistů.¹⁴ Z výpovědí těchto obyčejných mužů – hlavně farmářů, aktivních katolíků a také bývalého učitele – mrazí. Neskutečné krutosti popisují bez výčitek svědomí, jako pouhý fakt. Jejich slova člověka nutí si naplno uvědomit něco nemyslitelného: lidské bytosti jsou schopny vyměnit svou podstatu za bezmyšlenkovitou ideologii, splnit, a dokonce i přehnaně následovat příkazy charismatických státníků, jen aby zničili všechny bytosti označené nálepkou „nepřítel“. Pojdme se zamyslet nad některými z těchto svědectví, která nelze srovnat ani s knihou Trumana Capoteho *Chladnokrevně*.

„Protože jsem zabíjel často, začal jsem mít pocit, že to se mnou nic nedělá. Chci říct jasně, že od prvního až k poslednímu zabitému necítím lítost ani v jednom případě.“

„Dělali jsme práci na zakázku. Vždy se našel někdo zapálený a my se jenom přidali. Shromáždili jsme se v týmech na fotbalovém hřišti a vyrazili na lov jako jeden muž.“

„Když někdo se zabíjením váhal, protože se cítil smutně, musel si dávat pozor na jazyk. Kdyby řekl něco o důvodech své zdrženlivosti, mohl být obviněn ze spolupachatelství.“

„Zabili jsme každého, koho jsme našli (skrytého) v papyrovém porostu. Nebyla žádná kritéria výběru, nikoho jsme zvláště nevyhledávali či se ho neobávali. Byli jsme zabijáci našich známých, sousedů, prostě zabijáci postupující podle plánu.“

„Naši tutsijští sousedé, to jsme věděli, za nic nemohli, ani neudělali nic špatného. Jen jsme věřili, že všichni Tutsiové jsou příčinou našich stálých problémů. Už jsme se na ně nedívali jako na jedince, už jsme je nepoznávali, ani jako kolegy. Stali se pro nás hrozbou, větší než všechny ostatní hrozby dohromady. To bylo důležitější než náš pohled na společný život s nimi. Tak jsme uvažovali. A tak jsme se rozhodli je zabít.“

„Když jsme objevili jednoho Tutsie v močálech, už to pro nás nebyla lidská bytost. Myslím tím člověka, jako jsme my, s podobnými myšlenkami a pocity. Lov byl šílený, lovci byli šílenci a kořist byla šílená – všechno ovládlo šílenství.“

Zvláště dojemně se o brutálních vraždách a znásilňování vyjádřila jedna z přeživších tutsijských žen, která vystihla téma, k němuž se ještě vrátíme. Berthe prohlásila:

„Předtím jsem věděla, že člověk dokáže zabít druhého člověka, že se to stává. Nyní vím, že člověk, se kterým se dělíte o jídlo nebo se kterým spíte, vás dokáže také bez problémů zabít. Nejbližší soused vám klidně prokousne hrdlo: to jsem se naučila při genocidě a od té chvíle už se na svět dívám jinak.“

Generálporučík Roméo Dallaire je autorem působivého svědectví o zkušenostech s velením při asistenční misi Spojených národů ve Rwandě. Jeho kniha se jmenuje *Shake Hands with the Devil (Potřást si rukou s ďáblem)*.¹⁵ I když se mu podařilo díky hrdinské duchapřítomnosti zachránit životy tisíců lidí, nakonec byl jako vysoký vojenský velitel zklamán, protože nebyl schopen od Spojených národů získat více pomoci, a tak zabránit mnoha dalším hrůzám. Sám se stal z psychologického hlediska obětí masakru, neboť byl postižen závažnou posttraumatickou stresovou poruchou.¹⁶

Znásilňování v čínském Nankingu

Koncept znásilňování je natolik obrazově hrůzný, a přitom snadno představitelný, že se používá metaforicky pro popis dalších, téměř neuvěřitelných děsů války. Za pouhých pár krvavých měsíců roku 1937 zmasakrovali japonští vojáci dvě stě šedesát tisíc až tři sta padesát tisíc čínských civilistů. Tato čísla jsou vyšší než celkový počet obětí atomových útoků na Japonsko či množství usmrcených civilistů ve většině evropských zemí v průběhu druhé světové války.

Mimo samotný počet usmrcených Číňanů je důležité uvědomit si, jakou „kreativitu zla“ prokázali japonští mučitelé. Za těchto podmínek byla i smrt přáním mnoha obětí. Vyšetřování historika Irise Changa prokázalo, že čínští muži sloužili jako cíle při soutěžích v ovládání bajonetů nebo ve schopnosti odříznout obětem hlavu. Množství znásilněných žen se odhaduje na dvacet až osmdesát tisíc. Mnoho vojáků nezůstalo jen u znásilňování: ženy také rozpárali, uřízli jim prsa nebo je přibili zaživa ke zdi. Otcové byli nuceni znásilňovat své dcery a synové matky za přihlížení dalších rodinných příslušníků.¹⁷

Válka plodí krutost a barbarské chování vůči všem, kdo jsou považováni za nepřítel, za dehumanizované, démonické protivníky. Případ znásilňování v Nankingu je dobře známý detailními obrazy hrůz, které vojáci prováděli, aby potupili a zničili nevinné civilisty – „nebojujícího nepřítele“. Kdyby se jednalo o ojedinělý incident, mohli bychom ho považovat za anomálii. Ve skutečnosti je to ovšem jen další díl historické mozaiky nelidskostí páchaných na běžném obyvatelstvu. Britské jednotky popravovaly a znásilňovaly civilisty během americké války za nezávislost.

Příslušníci sovětské Rudé armády znásilnili zhruba sto tisíc berlínských žen ke konci druhé světové války a v letech 1945 až 1948. Mimo znásilnění a vraždy více jak pěti set civilistů při masakru v My Lai v roce 1968 se v nedávno uveřejněných tajných materiálech Pentagonu objevuje dalších tři sta dvacet případů zvěrstev spáchaných Američany na vietnamských a kambodžských civilistech.¹⁸

Dehumanizace a morální vyvážanost pod drobnohledem

Lze předpokládat, že většina lidí se chová po většinu času jako morální bytosti. Ale představme si, že tato morálka je jako rychlostní páka, již občas zařadíme na neutrální. Když k tomu dojde, naše morální vnímání ustoupí stranou. Jestli je auto s neutrálem na cestě z kopce, pohybuje se spolu s řidičem prudce dolů. Výsledek celé situace je určován povahou okolností, ne schopnostmi či záměry řidiče. Tato jednoduchá analogie podle mého názoru vystihuje jedno ze základních témat v teorii morálního vyvážání, jejímž autorem je kolega ze Stanfordovy univerzity Albert Bandura. V jedné z dalších kapitol provedeme analýzu této teorie, což nám pomůže pochopit, proč lze jinak dobré lidi svést ke špatným činům. V tuto chvíli se chci věnovat experimentální studii, kterou provedl Bandura a jeho asistenti. Ta ukazuje, jak snadno se lze odpoutat od morálního jednání při použití taktiky dehumanizace potenciální oběti.¹⁹ V rámci elegantní ukázky potvrzující sílu dehumanizace stačí jedno slovo ke zvýšení agresivity vůči cílové osobě. Podívejme se, jak experiment probíhal.

Představte si, že jste univerzitními studenty, kteří se dobrovolně účastní experimentu na téma skupinové řešení úloh. Studenti vaší školy jsou rozděleni do tříčlenných týmů. Cílem týmu je pomoci studentům jiné univerzity zlepšit výkon při řešení úloh, a to tím způsobem, že budou trestáni za své chyby. Trest má formu elektrických šoků, jež se při dalších úlohách postupně zesilují. Asistent si nejprve zapíše vaše jména a jména členů druhého týmu, jehož motivaci máte na starosti, poté odejde, aby oznámil vedoucímu experimentu, že studie může začít. Bude se konat deset kol a vy se během nich můžete rozhodnout, jakou sílu elektrického šoku zvolíte pro členy trestaného týmu ve vedlejší místnosti.

Neuvědomíte si, že rozhovor, který „náhodně“ zaslechnete, je součástí scénáře experimentu. V tomto rozhovoru si asistent stěžuje přes interní telefon vedoucímu experimentu, že studenti druhého týmu „se chovají jako zvířata“. Vy to nemůžete vědět, ale v dalších skupinách, kam byli náhodně přiřazeni studenti jako vy, asistent popisuje členy druhých týmů jako „milé lidi“ nebo je neoznačuje nijak.

Má tohle jednoduché přidělení nálepky účastníkům nějaký vliv? Zpočátku to tak nevypadá. V prvním kole všechny skupiny studentů reagují stejně a zvolí jako trest nízkou úroveň šoku, někde okolo stupně 2. Ale brzy začíná být velmi důležité, co skupina slyšela o těch anonymních druhých. Když nebyli nijak označeni, studenti

využívají pro trest stabilně sílu šoku okolo stupně 5. Pokud účastníci slyšeli o druhých, že jsou to „milí lidé“, chovají se k nim lidštěji a používají významně nižší sílu šoku okolo stupně 3. Ovšem označení „zvířata“ vypíná jakýkoli soucit, který mohou studenti pocíťovat k druhým, a tak v případě, že je nutno potrestat jejich chybu, volí šoky se zvyšující se intenzitou, významně silnější než v ostatních skupinách. Opakovaně se tak dostávají na úroveň 8.

Zamyslete se chvilku nad tím, jaké psychické procesy pouhé označení těch druhých nějakou nálepkou spustilo ve vaší mysli. Zaslechli jste, jak člověk, kterého osobně neznáte, řekl někomu jinému, kdo je autoritou a koho jste také nikdy neviděli, že někdo další, student univerzity jako vy, se chová „jako zvíře“. Tento jednoduchý popis změní váš mentální obraz těch druhých. Nebudete je vnímat jako milé studenty univerzity, kteří se vám více podobají, než se od vás liší. Nové mentální nastavení má silný dopad i na vaše chování. Neméně fascinující byly i následné racionalizace, kterými se účastníci experimentu snažili objasnit své chování a důvod, proč museli druhým studentům – „zvířatům“ – dávat tak silné šoky. Prý aby „dostali na pamětnou“. Tento příklad použití kontrolovaného experimentálního výzkumu k prozkoumání primárních psychických procesů v případech závažného použití násilí v reálném světě bude rozšířen o další studie ve dvanácté a třinácté kapitole. V nich se chci zabývat způsoby, jaké používají behaviorální vědci k odhalování různých aspektů psychologie zla.

Naše schopnost selektivně zapojit a vypnout morální zásady... je klíčem k vysvětlení situací, kdy se lidé chovají v jeden okamžik s barbarskou krutostí a za chvíli dokážou být soucitní.
Albert Bandura²⁰

Hrůzné obrazy zneužívání z věznice Abú Ghrajb

Motivací k napsání této knihy byla potřeba lépe pochopit, jak a proč došlo k případům fyzického a psychického zneužívání ve věznici Abú Ghrajb v Iráku. Pachatelé těchto zločinů byli příslušníci americké vojenské policie. Ve chvíli, kdy v květnu roku 2004 fotografie dokazující zneužívání ve věznici obletěly svět, jsme poprvé v dějinách zaznamenali obrazy mladých Američanů a Američanek podílejících se na nepředstavitelných způsobech mučení civilistů, které měli strážit. Mučitelé i mučení byli zachyceni na mnoha příkladech digitálně zdokumentované mravní špíny. Autory snímků zobrazujících jejich násilné kousky byli sami vojáci.

Proč si vůbec dokumentovali své nezákonné chování? Nález těchto snímků by jim jistě přivodil velké potíže. Na těchto „památečních fotografiích“, podobně jako na snímcích hrdých lovců vysoké zvěře pózujících s ulovenými kusy, vidíme smějící se muže a ženy, kteří různým způsobem zneužívají níže postavené bytosti.

Na fotografiích dochází k bití pěstí, fackování a kopání zadržovaných, dozorcí jim skáčou na chodidla a násilně aranžují nahé vězně s hlavou zakrytou v kápi do hromad a pyramid. Nutí také nahé vězně, aby si oblékli ženské spodní prádlo na hlavu, musí masturbovat či napodobovat orální sex a jsou při tom fotografováni a nahráváni na video spolu se směřujícími se a povzbuzujícími příslušnicemi vojenské policie. Vězni jsou přinuceni viset po dlouhou dobu z trámů cel nebo jsou taženi po podlaze vězení s obojkem kolem krku a členové vojenské policie jim hrozí útokem bojových plemen psů, které drží bez náhubku.

Ikona těchto zločinů, která se dostala na povrch z vězení a přes ulice Iráku zaplavila celý svět, byl obraz „trojúhelníkovitého muže“. Jednalo se o zadržného v kápi stojícího na krabici s napjatým tělem a roztaženými rukama trčícíma zpod vězeňského úboru. Měl připevněny elektrické dráty na konečky prstů a bylo mu řečeno, že pokud spadne vysílením z krabice, bude zabit elektrickým proudem. Je úplně jedno, že dráty nikam nevedly. Podstatné je, že muž této lži věřil a musel prožívat nevýslovný stres. Existovaly i další, více šokující fotografie, ale americká vláda se rozhodla je neukázat veřejnosti, protože by způsobily ještě větší skvrnu na důvěryhodnosti a morálním kreditu americké armády a administrativy prezidenta Bushe. Sám jsem viděl stovky těchto snímků a jednalo se opravdu o děsivé svědectví.

Byl jsem hluboce otřesen při pohledu na takové utrpení, takové projevy arogance a lhostejnosti k ponížení, které museli bezmocní vězni zažívat. Také mne vyděsilo, že jedna z těch, které vězně zneužívaly, mladá příslušnice armády, sotva jednadvacetiletá žena, popsala všechny zločiny jako „zábavu a hry“.

Byl jsem šokován, ale nepřekvapilo mě to. Média a „obyčejní lidé“ z celého světa se ptali, jak mohlo sedm lidí spáchat takové zlo. Vojenští velitelé mluvili jen o „neukázněných vojácích“ nebo „několika shnilých jablcích“. Já jsem přemýšlel, jaké okolnosti převrhly rovnováhu mezi zlem a dobrem v tomto vězeňském bloku, takže i dobří vojáci začali páchat zlo. Samozřejmě že situační analýza takovýchto zločinů neznamena žádnou omluvu pro jejich pachatele ani z nich neudělá morálně přijatelné činy. Spíše mi šlo o to, najít smysl v celém tom šílenství. Zajímalo mě, jak se mohl změnit charakter těchto mladých lidí tak rychle, že byli schopni podílet se na oněch nemyslitelných zločinech.

Paralelní světy Abú Ghrajbu a stanfordského vězení

Důvod, proč jsem byl fotografiemi a příběhy o zneužívání vězňů z „krámku s hrůzou“ v Abú Ghrajbu šokován, ale nikoliv překvapen, byl nasnadě. Něco takového jsem viděl už dříve. Před třemi desítkami let jsem byl svědkem děsivě podobných scén, které se odehrávaly v rámci projektu, jež jsem vedl a vymyslel. Nazí vězni v okovech s kápi přes hlavu, dozorcí stoupající na záda vězňů, kteří u toho musí

dělat kliky, stráže sexuálně ponižující vězně a vězni vystaveni extrémnímu stresu. Některé obrazy z mého experimentu by šlo prakticky zaměnit za scény mezi dozorcí a zadržovanými v té vzdálené irácké věznici Abú Ghrajb.

Chování univerzitních studentů v roli dozorců a vězňů v sehraném experimentu provedeném na půdě Stanfordské univerzity v létě roku 1971 bylo stejné jako jednání reálných dozorců ve skutečném vězení v Iráku v roce 2003. Já jsem ovšem byl nejenom svědkem těchto událostí, ale mým přičiněním vznikly podmínky, které vedly k rozvoji bohatého rejstříku zneužívání. Jako vedoucí projektu jsem vytvořil design studie, v níž normální, zdraví, inteligentní studenti univerzity byli náhodně přiděleni do rolí dozorců nebo vězňů v realisticky napodobeném prostředí věznice. Cílem bylo, aby studenti v takovém prostředí žili a pracovali několik týdnů. Spolu se svými výzkumnými asistenty z řad studentů, kteří se jmenovali Craig Haney, Curt Banks a David Jaffe, jsem se chtěl dozvědět něco více o dynamických psychických procesech probíhajících při uvěznění.

Jak se běžní lidé dokáží přizpůsobit podmínkám života v této instituci? Jak se projeví rozdílná moc, kterou mají dozorcí a vězni, při jejich každodenní interakci? Když umístíte dobré lidi do špatného prostředí, podaří se jim překonat vliv okolností, nebo je vězení zdeformuje? Objeví se násilí, které je přítomno ve většině reálných vězení, také v instituci, jež je plná dobře vychovaných chlapců náležejících ke střední třídě? Toto byla některá z výzkumných témat, jež se nabízela v rámci experimentu, který začal jako jednoduchá studie života ve vězení.

Průzkum temných stránek lidské povahy

O naší společné cestě by možná básník Milton prohlásil, že vede do „viditelné temnoty“. Vezme nás tam, kde zlo, ať už ho definujeme jakkoli, kvete. Potkáme skupinu lidí, kteří druhým provedli velmi nepříjemné věci, často na základě pocitu vyššího smyslu, morálního přikázání a té nejlepší ideologie. Vyzývám vás, abyste dávali pozor, jestli se objeví démoni, ale možná budete zklamáni banálními pohnutkami těchto lidí a tím, že připomínají sousedy odvedle. S vaším svolením, jako průvodce na dobrodružné cestě, vám nabídnu příležitost vstoupit do jejich životů a vidět svět jejich očima. Jde o to, abyste získali na zlo intimní náhled, blízký a osobní. Občas ten pohled bude jednoznačně ošklivý, ale jenom prozkoumáním a pochopením příčin zla se můžeme naučit ho změnit, zkrotit či transformovat pomocí moudrých rozhodnutí a nápaditého přístupu k veřejným otázkám.

Sklepní místnosti Jordanovy koleje na Stanfordské univerzitě mi poslouží jako pozadí pro vyprávění, které bude pokusem zprostředkovat vám, jaká byla tehdy na tom specifickém místě role vězně, dozorce nebo ředitele věznice. I když průběh výzkumu je široce znám z úryvků publikovaných v médiích a z některých našich výzkumných publikací, celý příběh nebyl nikdy popsán. Budu popisovat

průběh událostí v první osobě a v přítomném čase. Zaměřím se chronologicky na nejvýznamnější okamžiky každého dne i noci. Pak se zamyslím nad tím, jaké jsou důsledky Stanfordského vězeňského experimentu – etické, teoretické a praktické. Nakonec rozšířím naši bázi poznatků o psychologii zla pomocí výsledků dalších experimentálních a terénních výzkumů provedených psychology, které se snaží ilustrovat dopady působení okolností na chování individua. Prozkoumám také podrobněji studie na téma konformita, poslušnost, deindividualizace, dehumanizace, morální vyvážanost a zlo nečinnosti.

„Lidé nejsou vězni osudu, ale pouze vězni své vlastní mysli,“ prohlásil prezident Franklin Roosevelt. Vězení může sloužit jako metafora omezení svobody, jak doslovná, tak symbolická. Stanfordský vězeňský experiment se přeměnil ze symbolického vězení, kterým byl na počátku, ve vězení nadměru skutečné fungující v myslích vězňů a dozorců. Jaká jsou vězení, která si sami vybudujeme a jež potom omezují naše základní svobody? Neurotické poruchy, nízké sebehodnocení, plachost, předsudky, stud a přehnaný strach z terorismu jsou pouze některé z chimér, jež oklešťují naši schopnost užívat si svobodu a štěstí a nedovolují nám plně si vychutnat svět kolem nás.²¹

S tímto poznáním musíme obrátit naši pozornost opět k Abú Ghrajbu. Nyní ale pojďme hlouběji, než kam se dostaly titulky v novinách nebo záběry televizních kamer. Zkusme si představit, jaké to bylo, být dozorce nebo vězněný v tom odpuzujícím vězení v době, kdy tam docházelo ke zneužívání. Mučení se dostává na pořad našeho zkoumání v nových formách, které získalo od dob inkvizice. Vezmu vás k vojenskému soudu, kde byl souzen jeden z pachatelů, vojenských policistů, a budeme svědky negativních dopadů chování těchto vojáků. Po celou dobu se budeme snažit brát v potaz vše, co víme o triadickém chápání reality v rámci sociální psychologie. Musíme se zaměřit na jednání lidí v určitých situacích, jež je vytvářeno a udržováno systémovými silami. Podrobíme zkoumání velení americké armády, úředníky CIA a vrcholné členy vlády za jejich spoluúčast na vytvoření dysfunctionálního systému, který vyvolal případy mučení a zneužívání v Abú Ghrajbu.

První část poslední kapitoly nabídne některá vodítka, jak odolávat nechtěným sociálním vlivům, jak si vytvořit obranu proti svůdným lákadlům, jež dokážou ovlivnit i profesionály. Potřebujeme se naučit způsoby boje proti vymývání mozků, jež nám bere svobodu volby a posouvá nás směrem k tyranii konformity, vyhovění, poslušnosti a strachů spojených se sebedoceňováním. Ačkoli jsem zastáncem síly situace, také nepřestávám podporovat právo lidí chovat se uvědoměle a kriticky jako informovaní jedinci, kteří dokážou nasměrovat své chování účelným způsobem. Pokud pochopíme, jak fungují sociální vlivy, a uvědomíme si, že každý z nás může podlehnout nenápadným a přesvědčivým silám okolností, můžeme se stát moudrymi a mazanými zákazníky, místo abychom se nechali snadno ovlivnit autoritami, skupinovou dynamikou, přesvědčováním nebo strategiemi usilujícími vyvolat vyhovění.

Rád bych skončil tím, že obrátíme otázku, s níž jsme začali. Namísto toho, abyste přemýšleli, jestli jste schopni páchat zlo, zamyslete se nad tím, jestli se můžete stát hrdiny. Moje poslední zamyšlení se týká konceptu „banality hrdinství“. Věřím, že každý z nás je potenciální hrdina a jen čekáme na správnou situaci, abychom se rozhodli pomoci druhým navzdory osobním rizikům a obětím. Je před námi ale daleká cesta, než dospějeme k tomuto šťastnému závěru, takže *andiamo!*

Moc řekla světu.

„Jsi můj.“

Svět ji držel jako vězně na svém trůnu.

Láska řekla světu. „Jsem tvoje.“

Svět jí dal svobodu vlastního domu.

Rabíndranáth Thákur, Zatoulení ptáci²²